दीपिका

षष्ठकक्षायै
संस्कृत–अभ्यासपुस्तिका

6

SCERT
स्वाध्यायान्मा प्रमदः

राज्य शैक्षिक अनुसंधान एवं प्रशिक्षण परिषद्
वरुण मार्ग, डिफेन्स कॉलोनी, नई दिल्ली–110024

ISBN: 978-93-6291-193-3
©State Council of Educational Research and Training, Delhi.
2025
Copies : 16000

अभ्यासपुस्तिकानिर्माणसमितिः

संरक्षकः

श्री पांडुरंग के पॉलः (आई.ए.एस.)
प्रमुखः सचिवः (शिक्षा) अध्यक्षः, राज्य-शैक्षिक-अनुसंधान-प्रशिक्षण-परिषद्, दिल्ली

डॉ. रीता शर्मा
निदेशिका, राज्य-शैक्षिक-अनुसंधान-प्रशिक्षण-परिषद्, दिल्ली

परामर्शदाता

डॉ. मुकेश यादवः
सचिवः, राज्य-शैक्षिक-अनुसंधान-प्रशिक्षण-परिषद्, दिल्ली

परियोजना समन्वयिका

डॉ. मनीषा तनेजा
सहायक-आचार्या (संस्कृतम्), राज्य-शैक्षिक-अनुसंधान-प्रशिक्षण-परिषद्, दिल्ली

विशेषज्ञाः

प्रो. जतीन्द्र-मोहन-मिश्रा
आचार्यः, संस्कृतम्, भाषा-शिक्षा-विभागः, राष्ट्रिय-शैक्षिक-अनुसंधान-प्रशिक्षण-परिषद्, दिल्ली

प्रो. सुमन-कुमार-झा
विभागाध्यक्षः साहित्य-विभागः, श्री लाल-बहादुर-शास्त्री-राष्ट्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, दिल्ली–16

Published by: State Council of Educational Research and Training, Delhi-110024

मुद्रकः एजुकेशनल स्टोर्स, ग़ाज़ियाबाद-201009

डॉ ज्ञानेन्द्र-कुमार:
सहायक-आचार्य:, केन्द्रीय-शिक्षा-संस्थानम्, दिल्ली-विश्वविद्यालय:

डॉ वाचस्पतिनाथझामणि
सहायक-आचार्य:, संस्कृतम्, भाषा-शिक्षा-विभाग:, राष्ट्रिय-शैक्षिक-अनुसंधान-प्रशिक्षण-परिषद्, दिल्ली

डॉ आभा झा
प्रवक्त्री संस्कृतम्, गार्गी सर्वोदय कन्या विद्यालय:, ग्रीन पार्क:, दिल्ली -16

डॉ. मनीषा तनेजा
सहायक-आचार्या (संस्कृतम्), राज्य-शैक्षिक-अनुसंधान-प्रशिक्षण-परिषद्, दिल्ली

लेखक मण्डलम्

डॉ. मनीषा तनेजा- सहायक-आचार्या (संस्कृतम्), राज्य-शैक्षिक-अनुसंधान-प्रशिक्षण-परिषद्, दिल्ली

डॉ. आभा झा- प्रवक्त्री-संस्कृतम्, गार्गी सर्वोदय-कन्या-विद्यालय:, ग्रीन पार्क:, दिल्ली-16

डॉ. शंकरदत्त: पाण्डेय:- प्रवक्ता-संस्कृतम्, सर्वोदय-बाल-विद्यालय: नं. 2, मण्डावली

डॉ. ऋता शर्मा- प्रवक्त्री-संस्कृतम्, सर्वोदयविद्यालय:, पूर्वी पंजाबी बाग:, दिल्ली

डॉ. चेतन-वेदिया- प्र.स्ना.शिक्षक:- संस्कृतम्, मुख्य-शैक्षणिक-इकाई, शिक्षा निदेशालय:, प्राचीन सचिवालय:, दिल्ली

डॉ. रामगोपाल-फगोडिया- प्र.स्ना.शिक्षक:- संस्कृतम्, राजकीय-माध्यमिक-बाल-विद्यालय: नं 2 खानपुर, दिल्ली 80

डॉ. आशुतोष-कुमार:- प्र.स्ना.शिक्षक:- संस्कृतम्, राजकीय-प्रतिभा-विकास-विद्यालय:, आई.पी.एक्सटेन्शन पटपड़गंज, दिल्ली-92

श्रीमती रुचि झाँम- प्र.स्ना.शिक्षका-संस्कृतम्, राजकीयोच्चतर-माध्यमिक-कन्या-विद्यालय:, आज़ादपुर ग्राम:, दिल्ली

प्रकाशनदलम्

श्री दिनेश-कुमार-शर्मा,
ए.एस.ओ., राज्य-शैक्षिक-अनुसंधान-प्रशिक्षण-परिषद्, दिल्ली

सुश्री फौज़िया,
राज्य-शैक्षिक-अनुसंधान-प्रशिक्षण-परिषद्, दिल्ली

पाठानुक्रमणिका

			पृष्ठाङ्का:
	आमुखम्		vii
1.	प्रथम: पाठ:	वयं वर्णमालां पठाम:	1
2.	द्वितीय: पाठ:	संयुक्त-व्यञ्जनानि	1
3.	तृतीय: पाठ:	एष: क: ? एषा का ? एतत् किम् ?	5
4.	चतुर्थ: पाठ:	अहं च त्वं च	10
5.	पञ्चम: पाठ:	अहं प्रात: उत्तिष्ठामि	14
6.	षष्ठ: पाठ:	शूरा: वयं धीरा: वयम्	18
7.	सप्तम: पाठ:	स: एव महान् चित्रकार:	22
8.	अष्टम: पाठ:	अतिथिदेवो भव	25
9.	नवम: पाठ:	बुद्धि: सर्वार्थसाधिका	30
10.	दशम: पाठ:	यो जानाति स: पण्डित:	33
11.	एकादश: पाठ:	त्वम् आपणं गच्छ	36
12.	द्वादश: पाठ:	पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि	39
13.	त्रयोदश: पाठ:	आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपु:	42
14.	चतुर्दश: पाठ:	सङ्ख्यागणना ननु सरला	46
15.	पञ्चदश: पाठ:	माधवस्य प्रियम् अङ्गम्	49
16.	षोडश: पाठ:	वृक्षा: सत्पुरुषा: इव	52

आमुखम्

कस्यामपि भाषायां दक्षताप्राप्तिः एका सहजा प्रक्रिया भवति या शिक्षणक्रमे महत्त्वपूर्णं स्थानं भजते । भाषायां दक्षताप्राप्त्यनन्तरं मनुष्यः स्वमनोभावान् कस्यापि समक्षं प्रस्तोतुं शक्नोति । भाषा माध्यमस्य कार्यं करोति येन मनुष्यः स्वावश्यकतानां, स्वविचाराणां, स्वमनोभावानां च संप्रेषणं करोति । भाषाभावे सर्वाणि कार्याणि न संभवानि, अतः मानवजीवने भाषायां दक्षताप्राप्तिः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णाऽस्ति।

भाषिकदक्षतायाः अर्थः भवति- छात्रः कामपि भाषां वक्तुम्, अवगन्तुं, लेखितुं, पठितुं च प्रवीणतां प्राप्नोतु । तेषाम् अभिव्यक्तिशक्तेः विकासः एव भाषिकदक्षता कथ्यते ।

शिक्षा एका उद्देश्यपूर्णा प्रक्रिया अस्ति । एतानि शैक्षिकोद्देश्यानि शिक्षार्थिनां शैक्षिकसम्प्राप्त्याः वाञ्छ नीयतायाः गुणवत्तायाः च निर्धारणं कुर्वन्ति । एतेषाम् उद्देश्यानां प्राप्त्यर्थं छात्राणां योग्यतानां गुणानां च मापनाय विभिन्नप्रकाराणां परीक्षणानां प्रशासनं क्रियते।

परीक्षणे दक्षतानिर्धारणस्य तात्पर्यमस्ति यत् अस्यां प्रक्रियायां पाठ्यवस्तूनां, पाठ्यविषयाणां, पाठ्यविधीनां च विकसितैः कौशलैः सह सम्बन्धः अस्ति । अनेन शिक्षया सह छात्रजीवनस्य सम्यक् समायोजनाय छात्रेभ्यः उन्नतकौशलं प्रदीयते । दक्षताधारितप्रश्नाः परिवर्तितसमयस्य आवश्यकताः सञ्जाताः सन्ति । पाठ्यक्रमे दक्षताधारितप्रश्नाः छात्रान् सक्रियान् कुर्वन्ति । प्रत्यक्षप्रश्नाः पाठस्योपरि आधारिताः भवितुं शक्नुवन्ति परञ्च दक्षताधारितप्रश्नाः छात्रान् न केवलं चिन्तनस्य अवसरं प्रददति अपि च दैनिकजीवने ज्ञानस्य प्रयोगं कथं कर्तुं शक्नुवन्ति इत्यस्य मार्गम् अपि दर्शयन्ति

राष्ट्रियशैक्षिकानुसंधानप्रशिक्षणपरिषदा षष्ठकक्षायाः कृते नवीनपाठ्यपुस्तकं 'दीपकम्' इत्यस्य रचना अभवत्। 'दीपकम्' नाम पाठ्यपुस्तकं नूतनां राष्ट्रियशिक्षानीतिं क्रियारूपतां नेतुं निर्मितम् । इदं पाठ्यपुस्तकं शिक्षार्थिनः सरलरूपेण अवगन्तुं शक्नुयुः इति मनसि निधाय राज्यशैक्षिकानुसंधानप्रशिक्षणपरिषदा दीपिकायाः निर्माणम् कृतम् । 'दीपिका' 'दीपकम्' इत्यस्य पाठ्यपुस्तकस्य दक्षताधारितप्रश्नानाम् अभ्यासपुस्तिका अस्ति । एतस्याम् उत्तरपुस्तिकायां निम्नलिखितप्रकारकाः दक्षताधारिताः प्रश्नाः सन्ति-

1) **अभिज्ञान-प्रश्नाः-** अभिज्ञानेन अभिप्रायः स्मृत्या भवति । छात्रस्य ज्ञानचिन्तनसमस्यासमाधानयोग्यताभिः सम्बद्धाः प्रश्नाः सन्ति अत्र । अपि च परिभाषीकरणं, चयनं, मापनं, मेलनं, प्रतिस्मरणं, प्रत्यभिज्ञानं लेखनाधारितप्रश्नाः अभिज्ञानात्मकप्रश्नाः सम्मिलिताः सन्ति ।

यथा– ‘उ’ वर्णः स्वरः अस्ति । आम्

(i) कवर्गे पञ्च वर्णाः भवन्ति । ________

(ii) ‘ए’ संयुक्तवर्णः अस्ति । ________

2) **अवबोधन-प्रश्नाः** अवबोधनस्य अभिप्रायः बोधप्रक्रिया अस्ति। अवबोधात्मकप्रश्नाः छात्राणां विभिन्नस्तरानुसारं सूचनानां ज्ञानेन सह पुनःस्मरणस्य प्रत्यभिज्ञानस्य च बोधं निर्धारयन्ति । एतेषु प्रश्नेषु विभिन्नतथ्यानां व्याख्या अपि सम्मिलिता भवति ।

यथा -

(i) वृक्षाः स्वार्थाय फलानि यच्छन्ति। ☐

(ii) इदं शरीरं परोपकाराय अस्ति। ☐

विचारात्मक-प्रश्नाः स्वभाषया उत्तराणि लिखन्तु-

(i) अस्माकं राष्ट्रं लोकतान्त्रिकम् अस्ति राजतान्त्रिकं वा कथम् ? इति लिखन्तु ?

3) **तुलना-** तुलनायाः अभिप्रायः उपमया भवति । ज्ञानात्मकपक्षे विश्लेषणमध्ये तुलना संभवा । सम्बन्धितप्रश्नेषु गुणाधारेण तुलना क्रियते।

विलोमपदानि मेलयन्तु-

ददातु	आनय
गच्छतु	हानिकरम्
नय	विलम्बेन
लाभकरम्	स्वीकरोतु
शीघ्रतया	आगच्छतु

4) **सम्बन्धबोधक-प्रश्नाः -** सम्बन्धज्ञानेन अभिप्रायः ज्ञानयोर्मध्ये सम्बन्धेन भवति । ज्ञानात्मकपक्षे संश्लेषणमध्ये सम्बन्धज्ञानं सम्भवम् । सम्बन्धितप्रश्नाः सम्बन्धाधारिताः भवन्ति ।

पट्टिकातः पदानि चित्वा वाक्यपूर्तिं कुर्वन्तु-

(i) श्रीरामस्य गुरुः ________________ आसीत् ।

(ii) अर्जुनस्य गुरुः ______________ आसीत् ।

(iii) चन्द्रगुप्तस्य गुरुः ______________ आसीत् ।

(iv) कर्णस्य गुरुः ______________ आसीत् ।

पट्टिका	द्रोणाचार्यः परशुरामः वशिष्ठः चाणक्यः

स्वकीयजीवने परोपकाराय कृतानां कार्याणां सूचीनिर्माणं कुर्वन्तु-

5) **अन्वेषणम्-** अन्वेषणेन अभिप्रायः अनुसंधानं भवति यत्र तथ्येषु समाहितसत्यस्य उद्घाटनं क्रियते । ज्ञानात्मकपक्षे प्रयोगमध्ये भावात्मकपक्षे संगठनमध्ये च अन्वेषणं सम्भवम् । सम्बन्धितप्रश्नाः अन्वेषणाधारिताः भवन्ति।

निर्देशानुसारम् उत्तरत-

(i) 'मातुः पितुः च चरणवन्दनं करोमि ।' अत्र अव्ययपदं किम् ?

वर्णानुसारेणम् खगान् मेलयन्तु-

वर्णाः	**खगाः**
शुकः	नीलः
बकः	हरितः
श्वेतः	काकः
मयूरः	कृष्णः

6) **व्याकरणप्रयोगः-** व्याकरणस्य प्रयोगे दक्षता अत्र अभिप्रायः अस्ति । ज्ञानात्मकपक्षे प्रयोगमध्ये व्याकरणप्रयोगः सम्भवः । सम्बन्धितप्रश्नाः व्याकरणस्य प्रयोगमुपरि आधारिताः सन्ति ।

निर्देशानुसारम् उत्तराणि लिखन्तु-

(i) 'धनकामना सुखवासना न च वञ्चना हृदये' अत्र किं कानि अव्ययपदानि सन्ति ?

(ii) ______, ______, वयम् - रिक्तस्थानेषु शब्दरूपाणि पूरयन्तु ?

7) **व्यवहारकुशलता -** व्यवहारकुशलता भाषाधिगमे अनिवार्याऽस्ति । दैनिकजीवने भाषायाः सम्यक् प्रयोगः व्यवहारकुशलतामुपरि आश्रितः । व्यवहारकुशलता ज्ञानात्मकपक्षस्य प्रायोगिकं रुपमस्ति । सम्बन्धितप्रश्नाः व्यवहारकुशलतायाः उपरि आधारिताः भवन्ति ।

प्रदत्तकार्येषु भवन्तः यानि कार्याणि स्वराष्ट्रस्य कृते कुर्वन्ति तस्य समक्षे – "आम्", यानि न कुर्वन्ति तस्य समक्षे "न" लिखन्तु-

आम्/न

(i) राष्ट्रगान-समये सावधान-अवस्थायां भवन्ति । ____________

(ii) राष्ट्रध्वजस्य सम्मानं कुर्वन्ति । ____________

(iii) यातायात- नियमानां पालनं कुर्वन्ति । ____________

(iv) इतस्ततः कर्गदं न क्षिपन्ति । ____________

8) **तार्किकयोग्यता-** तार्किकयोग्यतायाः अभिप्रायः तर्कयुक्तज्ञानं भवति। ज्ञानात्मकपक्षे प्रयोगमध्ये तार्किकयोग्यतायाः स्थानं सुनिश्चितम् । सम्बन्धितप्रश्नाः तार्किकयोग्यतायाः उपरि आधारिताः भवन्ति ।

i) अधिकं चाकलेहस्य खादनं स्वास्थ्याय हानिकरं भवति न वा ? चर्चां कृत्वा स्वमतं तर्कसहितं लिखन्तु-

ii) भवतां जीवने के जनाः सन्ति, ये भवतां दैनिकजीवने सहायतां कुर्वन्ति ? विचार्य लिखन्तु|

9) **भाषाविस्तरः** अपि ज्ञानात्मकपक्षे प्रयोगमध्ये आगच्छति । सम्बन्धितप्रश्नाः भाषाविस्तरस्य उपरि आधारिताः भवन्ति।

"स्वपरिचयः" इति विषयम् आधृत्य रिक्तस्थानानि पूरयन्तु-

(क) मम नाम .... अस्ति । (स्वनाम लिखतु)

(ख) अहं .... अस्मि । (छात्रः/छात्रा)

(ग) मम कक्षा .... अस्ति । (सप्तमी/षष्ठी)

अतः दक्षताधारिता प्रश्नाः उपर्युक्त वर्णनानुसारम् अभ्यसनीयाः ।

एतानि कानिचन निदर्शनानि सन्ति यानि अभ्यासीकृत्य शिक्षार्थिनः न केवलं संस्कृतभाषायाः कथां कवितां गीतादीनि च पठितुं शक्नुवन्ति,अपितु पाठाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि वक्तुं लेखितुं चापि शक्नुवन्ति । प्रश्नानां विविधता शिक्षार्थिनः चिन्तनाय प्रेरयति । चिन्तनेन च बुद्धेः निर्णयसामर्थ्यम् अभिवर्धते ।

एषा दीपिका शिक्षार्थिनां मनसः अज्ञानान्धकारम् अपाकरोतु,तेषाम् सम्भाषणकौशलं वर्धताम्, संस्कृतपुस्तकपठने रुचिं शिक्षताय/जागर्त्त, लब्धस्य ज्ञानस्य प्रयोगं शिक्षयतु इति राज्यशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषदः लक्ष्यम् । सर्वे शिक्षकाः पुस्तिकायाः अस्याः उपयोगं कुर्वन्तु लाभान्विताश्च भवन्तु इति आशासे ।

धन्यवादाः ।

डॉ मनीषा तनेजा
सहायक-आचार्या (संस्कृत)
राज्य-शैक्षिक-अनुसंधान एवं प्रशिक्षण-परिषद् , दिल्ली

प्रथमः पाठः- वयं वर्णमालां पठामः
द्वितीयः पाठः संयुक्त-व्यञ्जनानि

1. स्वपरिवारस्य पञ्चसदस्यानां सम्बन्धिनां वा नामानि लिखित्वा उदाहरणानुसारं व्यञ्जनवर्णान् पृथक्कुर्वन्तु । (अवबोधः)

यथा – रमेशः = र् , म् , श्

नाम व्यञ्जनवर्णानि

1 .... = ...
2 .... = ...
3 .... = ...
4 .... = ...
5 .... = ...

2. पञ्चानां स्वमित्राणां नामानि लिखित्वा उदाहरणानुसारं स्वरवर्णान् पृथक्कुर्वन्तु । (अवबोधः)

यथा – बालिका = आ , इ , आ

नाम स्वरवर्णानि

1 .... = ...
2 .... = ...
3 .... = ...
4 .... = ...
5 .... = ...

3. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि 'आम्' अथवा 'न' इति पदेन लिखन्तु । (अभिज्ञानम्)

यथा– 'उ' वर्णः स्वरः अस्ति । आम्

(i) कवर्गे पञ्च वर्णाः भवन्ति । ________

(ii) 'ए' संयुक्तवर्णः अस्ति । ________

(iii) व्यञ्जनवर्णानाम् उच्चारणं स्वरस्य साहाय्येन भवति । ______

(iv) सन्ध्यक्षराणि ह्रस्वाणि भवन्ति । ______

(v) 'ह्' अन्तस्थः वर्णः अस्ति । ______

4. छात्राः! अधः केचन शब्दाः लिखिताः सन्ति । तेभ्यः संयुक्तव्यञ्जनानि अभिज्ञाय समुचिते स्थाने लिखन्तु । (अवबोधनं, तुलना भाषाविस्तरः च)

यथा- **वृक्षः** **<u>क्ष</u>**

(i)	जिज्ञासा	______	(ii)	विद्युत्	______
(iii)	परीक्षा	______	(iv)	त्रिनेत्रम्	______
(v)	कृतज्ञः	______	(vi)	अनभिज्ञः	______
(vii)	क्षमा	______	(viii)	विज्ञानम्	______
(ix)	विद्यालयः	______	(x)	अक्षयम्	______

5. चित्रं दृष्ट्वा समुचितैः वर्णैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा सार्थकं पदं निर्मान्तु । (अभिज्ञानम्, अवबोधनं भाषाविस्तरः च)

यथा- <u>अ</u> + <u>श्</u> + <u>व्</u> + <u>अः</u>

(i) प् + उ + ___ + ___ + अ + ___ + अ + म्

(ii) न् + ___ + त् + र् + अ + म्

(iii) ल् + ए + ख् + अ + ___ + ई

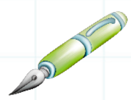

(iv) प् + उ + ___ + प् + अ + म्

(v) व् + अ + स् + त् + ___ + अ + म्

(vi) द् + ___ + प् + अ + क् + अ + म्

6. उदाहरणानुसारम् अधोलिखित-वर्णात् पूर्ववर्तिनं परवर्तिनं च वर्णं लिखन्तु । (अवबोधनम्)

यथा- क ख ग

(i) ____ ज ____ (ii) ____ ढ ____

(iii) ____ ई ____ (iv) ____ ऐ ____

(v) ____ ल ____ (vi) ____ स ____

(vii) ____ फ ____

7. चित्रस्य साहाय्येन पट्टिकात: समुचितं पदं लिखित्वा वर्णवियोजनं कुर्वन्तु । (अभिज्ञानम् , अवबोधनं सम्बन्धज्ञानं च)

यथा- बालिका = ब्+आ+ल्+इ+क्+आ	
i. कुक्कुर: = ___ + ___ + ___ + ___ + ___ + ___ + ___	
ii. उपनेत्रम् = ___ + ___ + ___ + ___ + ___ + ___ + ___ + ___	
iii. क्रीडक: = ___ + ___ + ___ + ___ + ___ + ___ + ___	
iv. अध्यापक: = ___ + ___ + ___ + ___ + ___ + ___ + ___	
v. पुस्तकम् = ___ + ___ + ___ + ___ + ___ + ___ + ___ + ___	
vi. आसन्द: = ___ + ___ + ___ + ___ + ___ + ___	

8. अधोलिखित वर्णानां समक्षे पट्टिकात: चित्वा उच्चरणस्थानानि लिखन्तु ।
(तार्किकयोग्यता अवबोधनम् च तार्क़िक योग्यता अवबोधनं च)

(i) च – ________ (ii) प – ________
(iii) ल – ________ (iv) ग – ________
(v) ष – ________

पट्टिका	दन्त्य:, कण्ठय:, तालव्य:, मूर्धन्य:, ओष्ठय:

इदमपि ज्ञातव्यम्
संस्कृते फलानां नामानि

संस्कृतम्	हिन्दी	संस्कृतम्	हिन्दी
आम्रम्, रसाल:	आम	नारिकेलफलम्	नारियल
दाडिमम्	अनार	सेवफलम्	सेव
द्राक्षाफलम्	अंगूर	खर्जूरम्	खजूर
कदलीफलम्	केला	चीकूफलम्	चीकू
जम्बूफलम्	जामुन	दृढबीजम्, बीजपूरम्	अमरूद

तृतीय: पाठ:

एष: क: ? एषा का ? एतत् किम् ?

1. उदाहरणं दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु । (भाषा विस्तर:)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा -	बालिका	बालिके	बालिका:
(क)	अजा	------	------
(ख)	------	कन्ये	------
(ग)	------	------	शिक्षिका:
(घ)	------	गायिके	------
(ङ)	महिला	------	------

2. उदाहणानुसारं पदानां वचनपरिवर्तनं कुर्वन्तु। (भाषाविस्तर:)

यथा-	एष: बालक: पठति ।	एते बालका: पठन्ति।
(क)	स: शिक्षक: गच्छति ।	--------------------
(ख)	एषा बालिका क्रीडति ।	--------------------
(ग)	एतत् पत्रं पतति ।	--------------------
(ग)	सा अजा चरति ।	--------------------
(ङ)	तत् पुष्पं विकसति ।	--------------------

3. पाठ्यपुस्तकानुसारं प्रदत्तकथनानां समक्षं आम्/न इति लिखन्तु । (अभिज्ञानम्)

	कथनानि	(आम्/न)
(i)	चन्द्रयानं विमानम् अस्ति।	________
(ii)	बालिके भ्रमत: ।	________
(iii)	मयूरौ नृत्यत: ।	________
(iv)	अजा: गायन्ति ।	________
(v)	शिक्षक: भ्रमति ।	________

4. प्रदत्तपदेषु बहुवचनान्तपदान् उदाहरणानुसारं वृत्ताकारं कुर्वन्तु । (चयनम्)

वृक्षौ,	बालिकाः,	गजः,	वैद्याः,	पत्राणि,	चक्रम् ,
मयूराः,	पुस्तके,	अजाः,	शिक्षिका,	बालकौ,	फलानि,
कुक्कुराः,	पुष्पम् ,	गायिका,	सैनिकाः,	विद्यालयः	

5. चित्रं दृष्ट्वा वाक्यानि रचयन्तु। (भाषाविस्तरः)

यथा- सा बालिका किं करोति ?

सा बालिका हसति।

1. ते बालिके किं कुरुतः ?

_______________________।

2. सः बालकः किं करोति ?

_______________________।

3. सा बालिका किं करोति ?

_______________________।

4. ते छात्राः किं कुर्वन्ति ?

_______________________।

पट्टिका	नृत्यति, गायतः, लिखन्ति, धावति

6. चित्रं दृष्ट्वा रिक्तस्थानेषु सः/एषः, सा/एषा, तत्/एतत् इति विचार्य लिखन्तु ।
(अभिज्ञानं तुलना च)

यथा-

समीपम् दूरम्

एषः सैनिकः ।

सा अजा ।

(i) ——— (एषः/सः) गजः ।

(ii) ——— (एषा/सा) कन्या ।

(iii) ——— कुक्कुरः । (एषः/सः)

(iv) ——— सङ्गणकम् । (एतत्/तत्)

(v) ——— पुस्तकम् । (तत्/एतत्)

(vi) ——— अजा । (एषा/सा)

(vii) ——— शिक्षकः । (सः/एषः)

7. अधोलिखितपदेषु उदाहरणानुसारं वचनपरिवर्तनं कुर्वन्तु । (अवबोधनम् भाषाविस्तरः च)

यथा-

	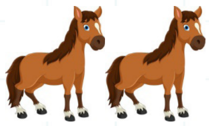	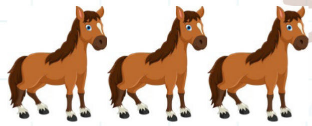
एषः अश्वः	एतौ अश्वौ	एते अश्वाः
एषा अजा	एते अजे	एताः अजाः
	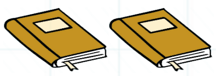	
एतत् पुस्तकम्	एते पुस्तके	एतानि पुस्तकानि
एषः चालकः	____________	____________
________	एतौ चिकित्सकौ	____________
	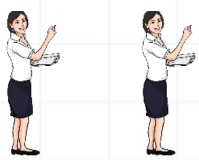	
एषा शिक्षिका	____________	____________

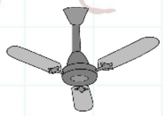

____

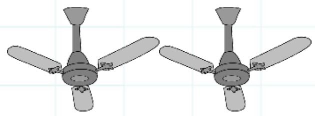

एते व्यजने

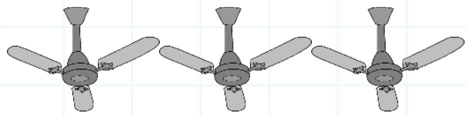

____

____

____

एतानि पुष्पाणि

8. कक्षायाः निरीक्षणं कृत्वा दश (१०) वस्तुनामानि लिङ्गविभागेन लिखन्तु ।
(तार्किकयोग्यता लेखनं च)

पुल्लिङ्म् - ________________________________
____

स्त्रीलिङ्म्- ________________________________
____

नपुंसकलिङ्म् ________________________________
____

इदमपि ज्ञातव्यम्

पुष्पाणां नामानि •

संस्कृतम्	हिन्दी	संस्कृतम्	हिन्दी
पाटलम्	गुलाब	नागकेसरः	चम्पा
कमलम्	कमलम्	गन्धपुष्पम्	गेंदा
कर्णिकारः	कनेर		

चतुर्थः पाठः

अहं च त्वं च

1. अधोप्रदत्तवाक्येषु उदाहरणानुसारं कर्तृपदानुसारं क्रियायां वृत्तं कुर्वन्तु। (अवबोधनं भाषाविस्तरः च)

यथा -	**अहं छात्रः**	**-**	**अस्मि**	**स्वः**	**स्थः**
(क)	त्वम् अध्यापकः	-	स्थः	असि	स्मः
(ख)	युवां महिले	-	स्थः	स्वः	स्मः
(ग)	वयं स्त्रियः	-	स्वः	स्मः	स्थः
(घ)	यूयं नराः	-	असि	स्थः	स्थ
(ङ)	आवां नायिके	-	स्मः	स्वः	अस्मि

2. निर्देशानुसारं वचनं परिवर्त्य वाक्यानि लिखन्तु। (व्याकरणप्रयोगः सम्बन्धज्ञानं च)

यथा -	**त्वं बालकः असि।**	**(द्विवचने) - युवां बालकौ स्थः।**
(क)	अहं शिक्षिका अस्मि।	(बहुवचने) ________ शिक्षिकाः स्मः।
(ख)	युवां सौचिकौ स्थः।	(एकवचने) त्वं सौचिकः ________।
(ग)	आवां छात्रौ स्वः।	(बहुवचने) ________ छात्राः स्मः।
(घ)	यूयं महिलाः स्थ।	(द्विवचने) युवां महिले ________।

3. कोष्ठकात् उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु। (व्याकरणप्रयोगः सम्बन्धज्ञानं च)

(क)	अहं कन्या अस्मि।	(अहं/वयं)
(ख)	________ कुत्र स्थ ?	(यूयं/युवां)
(ग)	________ क्रीडकः असि।	(त्वं /यूयं)
(घ)	________ शिक्षकौ स्वः।	(आवां/युवां)
(ङ)	________ विद्यालये स्मः।	(वयं/त्वं)

4. पदानि संयोज्य सार्थकवाक्यानि रचयन्तु । (भाषाविस्तरः व्याकरण प्रयोगः च)

अहम्	क्रीडकाः	अस्मि
वयम्	बालः	स्मः
युवाम्	अम्बा	असि
त्वम्	लेखकौ	स्थः

यथा - अहं बालः अस्मि ।

(क) ________________________________ ।

(ख) ________________________________ ।

(ग) ________________________________ ।

(घ) ________________________________ ।

5. भिन्नप्रकृतिपदं चित्वा लिखन्तु । (अवबोधनम् अन्वेषणं च)

(क) अहम्, वयम्, त्वम्, आवाम्

(ख) अस्मि, सन्ति, स्वः, स्मः

(ग) युवाम्, यूयम्, त्वम्, अहम्

(घ) असि, स्मः, स्थः, स्थ

यथा - त्वम् ....

6. अधोलिखिते संवादे पट्टिकातः पदानि चित्वा रिक्त-स्थानानि पूरयन्तु ।
(भाषाविस्तरः व्याकरणप्रयोगः च)

पट्टिका	आवाम्, तव, मम, त्वं, अस्मि

आनन्दः - मम नाम आनन्दः । .... नाम किम् ?

राघवः - .... नाम राघवः । .... कः असि ?

आनन्दः - अहं शिक्षकः .... । त्वं कः ?

राघवः - अहमपि शिक्षकः अस्मि ।

आनन्दः - शोभनम् ! .... शिक्षकौ स्वः ।

7. अधोलिखितानि रेखाङ्कितपदानि परिवर्त्य वाक्यानि शुद्धानि कुर्वन्तु ।
(व्याकरणप्रयोग: अवबोधनं च)

यथा - त्वं गच्छथः । युवां गच्छथः।

(क) अहं पठामः। .... पठामः।

(ख) वयं नमामि। .... नमामि।

(ग) यूयं हसथः। .... हसथः।

(घ) वयं धाववः। .... धाववः।

8. अधोलिखितानि पदानि लिङ्गानुसारेण पृथक् कृत्वा लिखन्तु ।
(अन्वषेणं सम्बन्धज्ञानं च)

पट्टिका	भक्तौ, आचार्यः, कोकिले, चटकाः, वृद्धाः, युवकः, नायिकाः, भगिन्यौ, जननी, धावकौ

	पुल्लिङ्गम्	**स्त्रीलिङ्गम्**
यथा	आचार्यः	कोकिले
	....	....
	....	....
	....	....
	....	....
	....	....

9. त्वं विद्यालये किं किं करोषि ? अधोलिखितधातूनां प्रयोगं कृत्वा रिक्तस्थानेषु लिखतु ।
(भाषाविस्तरः)

....

....

....

....

यथा - अहं पठामि।

....

पट्टिका	लिख्, क्रीड्, नम्, वद्, खाद्

10. उदाहरणानुसारं पदानि परिवर्त्य लिखन्तु । (सम्बन्धज्ञानं व्याकरणप्रयोगः च)

यथा - अहं शिक्षकः अस्मि । — **शिक्षिका असि ।**

(क) वयं सैनिकाः स्मः । — यूयं .... स्थ ।

(ख) आवां .... स्वः । — युवां गायिके स्थः ।

(ग) अहं छात्रः अस्मि । — त्वं .... असि ।

11. ''स्वपरिचयः'' इति विषयम् आधृत्य रिक्तस्थानानि पूरयन्तु । (अभिज्ञानं, भाषाविस्तरः च)

(क) मम नाम .... अस्ति । (स्वनाम लिखतु)

(ख) अहं .... अस्मि । (छात्रः/छात्रा)

(ग) मम कक्षा .... अस्ति । (सप्तमी/षष्ठी)

(घ) मम मातुः नाम .... अस्ति । (मातुः नाम)

(ङ) मम पितुः नाम .... अस्ति । (पितुः नाम)

इदमपि ज्ञातव्यम्

खाद्यपदार्थानां नामानि

संस्कृतम्	हिन्दी	संस्कृतम्	हिन्दी
सन्धितम्	अचार	शष्कुली	पूरी
आम्रचूर्णम्	अमचूर	पायसम्	खीर
अमृती	इमरती	गजकः	गजक
पिष्टिका	कचौडी	पोलिका	चपाती
मधुरपिष्टकम्	केक	चायम्	चाय

पञ्चमः पाठः

अहं प्रातः उत्तिष्ठामि

1. पट्टिकातः चित्वा घटिकायाः अधः समुचितं समयं रिक्तस्थानेषु लिखन्तु। (अवबोधः)

त्रिवादनम् ....

....

पट्टिका	सार्द्ध-एकादशवादनम्, दशवादनम्, सपादत्रिवादनम्, पादोननववादनम्, सार्द्ध-चतुर्वादनम्, त्रिवादनम्

2. पट्टिकातः समुचितपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु। (चयनम्)

(क) शरीरे .... मुखं भवति।

(ख) शरीरे .... नेत्रे भवतः।

(ग) .... रसाः भवन्ति।

(घ) हस्ते .... अङ्गुल्यःभवन्ति।

(ङ) एकस्मिन् सप्ताहे .... दिवसाः भवन्ति।

(च) एकस्मिन् वर्षे .... मासाः भवन्ति।

(छ) वेदाः .... सन्ति।

(ज) .... लोकाः सन्ति।

(झ) .... ग्रहाः सन्ति।

(ञ) दिशः .... सन्ति।

पट्टिका	एकम्, द्वे, त्रयः, चत्वारः, पञ्च, षड्, सप्त, नव, दश, द्वादश

3. निर्देशानुसारम् उत्तरत । **(चयनम्)**

(i) 'मातुः पितुः च चरणवन्दनं करोमि ।' अत्र अव्ययपदं किम् ? ________

(ii) अहं ________ प्रातराशं करोमि । (सप्तवादने / द्वादशवादने)

(iii) सूर्यः ________ उदेति । (प्रातःकाले /सायंकाले)

4. स्वदिनचर्या-विषये पट्टिकातः पदानि चित्वा एकं लघु-अनुच्छेदं पूरयन्तु।
(चयनम्, भाषाविस्तरःच)

अहम् (i) ________ वादने उत्तिष्ठामि । प्रथमं करदर्शनं कृत्वा भूमेः वन्दनं करोमि । ततः मातापितरौ नमामि । (ii) ________ वादने शौचं कृत्वा दन्तधावनं मुखप्रक्षालनं च करोमि । अहं (iii) ________ वादने उद्यानं गत्वा भ्रमणं व्यायामं च करोमि । ततः आगत्य (iv) ________ वादने स्नानं कृत्वा प्रार्थनां करोमि । प्रातराशं कृत्वा (v) अहं ________ वादने विद्यालयं गत्वा अध्ययनं करोमि । ततः (vi) ________ वादने गृहम् आगच्छामि । अहं (vii) ________ मध्याह्न-भोजनं करोमि । ततः विश्रामं कृत्वा सायंकाले (viii) ________ मित्रैः सह क्रीडामि, गृहं च आगत्य गृहकार्ये मातुः साहाय्यं करोमि । (ix) ________ वादने रात्रौ विद्यालयस्य कार्यं कृत्वा स्वाध्यायं करोमि । ततः परिवारेण सह भोजनं कृत्वा (x) ________ वादने शयनं करोमि ।

पट्टिका	पञ्च, सपादपञ्च, सार्धपञ्चवादने, सार्धषड्, सप्त, सार्धद्विवादने, त्रिवादने, सार्धचतुर्वादने, अष्ट, दश

5. विचारात्मकाः प्रश्नाः । **(तार्किकचिन्तनम्)**

(i) घटिकायां कति अङ्का: भवन्ति ?

उत्तरम्- ______________________

(ii) एकस्यां होरायां कति निमेषा: भवन्ति ?

उत्तरम्- ______________________

(iii) एकस्मिन् दिवसे कति प्रहरा: भवन्ति ?

उत्तरम्- ______________________

6. दैनिक-कार्याणि समयेन सह मेलयत । (सम्बन्धज्ञानम्)

	(क)		(ख)
(i)	प्रातः जागरणम्	(क)	दशवादने (रात्रौ)
(ii)	व्यायाम:	(ख)	सप्तवादने (सायंकाले)
(iii)	स्वाध्याय:	(ग)	पञ्चवादने
(iv)	रात्रि-शयनम्	(घ)	सार्धपञ्चवादने

7. पट्टिकात: समयसूचकशब्दान् विचित्य रिक्तस्थानानि पूरयन्तु । (भाषाविस्तर:, तार्किकचिन्तनम्)

(क) सूर्य: .... उदेति।

(ख) सूर्यस्य आतप: .... अधिक:भवति।

(ग) सूर्य: .... अस्तं गच्छति।

(घ) .... सूर्य: न दृश्यते।

(ङ) ऋषि: .... उत्तिष्ठति।

पट्टिका	रात्रौ, सायङ्काले, मध्याह्ने, प्रात: काले, ब्राह्ममुहूर्ते

इदमपि ज्ञातव्यम्

पर्वतीयानां नामानि

संस्कृतम्	हिन्दी	संस्कृतम्	हिन्दी
परिखा (स्त्री.), खातम् (नपुं.)	खाई	झरः/निर्झरः/वारिप्रवाहः (पुं.)	झरना
गुहा (स्त्री.)/कन्दरः (पु.)/दरी (स्त्री.)	गुफा	प्रपातः/अतटः (पुं.)	ढालुआ चट्टान
हिमसरित् (स्त्री.)	ग्लेशियर	अधित्यका (स्त्री.)	पठार
अद्रिद्रोणी (स्त्री.)	घाटी	प्रस्तरः/ग्रावा/पाषाणः (पुं.), शिला (स्त्री.)	पत्थर
शिला (स्त्री.)/शिलाखण्डः (पुं.)	चट्टान	पर्वतः/अद्रिः/शैलः, गिरिः, भूधरः (पुं.)	पर्वत
शृङ्गम्/शिखरम् (नपुं.)	चोटी	उपत्यका (स्त्री.), कटकः (पुं.)	पर्वत की तलहटी

षष्ठः पाठः

शूराः वयं धीराः वयम्

1 अधः प्रदत्तानां महापुरुषाणां चित्राणां समक्षं तेषां नामानि पट्टिकातः चित्वा लिखन्तु । (अभिज्ञानम्)

i ________________

ii ________________

iii ________________

iv ________________

v ________________

____

पट्टिका	स्वामी दयानन्दः सरस्वती, आदिगुरुः शंकराचार्यः, महर्षिः वाल्मीकिः, महात्मा गौतमबुद्धः, स्वामी विवेकानन्दः

2. स्वतन्त्रतासेनानिनां चित्राणि तेषां नामभिः सह मेलयन्तु । (अभिज्ञानम्)

i 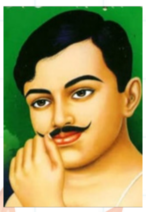 (क) सुभाषचन्द्रबोसः

ii (ख) राज्ञी लक्ष्मीबाई

iii (ग) लोकमान्यः बालगङ्गाधरतिलकः

iv (घ) भगतसिंहः

v (ङ) चन्द्रशेखरः आजादः

3. पट्टिकातः समुचितपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु । (व्याकरणप्रयोगः)

पट्टिका	अहम्, आवाम्, वयम्, न/च, देहि

(i) 'धनकामना सुखवासना न च वञ्चना हृदये' अत्र किम् अव्ययपदम् अस्ति ? ______

(ii) "______ , ______, वयम्"- रिक्तस्थाने शब्दरूपाणि पूरयन्तु ?

(iii) 'शूराः वयं धीराः वयम्' अत्र सर्वनामपदं किम् अस्ति ? ______

(iv) "जयमङ्गलं परमोज्ज्वलं नो ______ परमात्मन् ।" रिक्तस्थानं पूरयन्तु ।

4. 'क' स्तम्भस्य पदानां 'ख ' स्तम्भस्य अर्थैः सह मेलनं कुर्वन्तु । (अन्वेषणं भाषाविस्तरः च)

	(क)		(ख)
(i)	जयगामिनः	(क)	लोभरहिताः
(ii)	गतलालसाः	(ख)	साहसयुक्ताः
(iii)	प्रियसाहसाः	(ग)	विजेतारः
(iv)	वञ्चना	(घ)	कपटभावना

5. पट्टिकात: समुचितपदानि चित्वा कोष्ठकानि पूरयन्तु । (तार्किकचिन्तनम्)

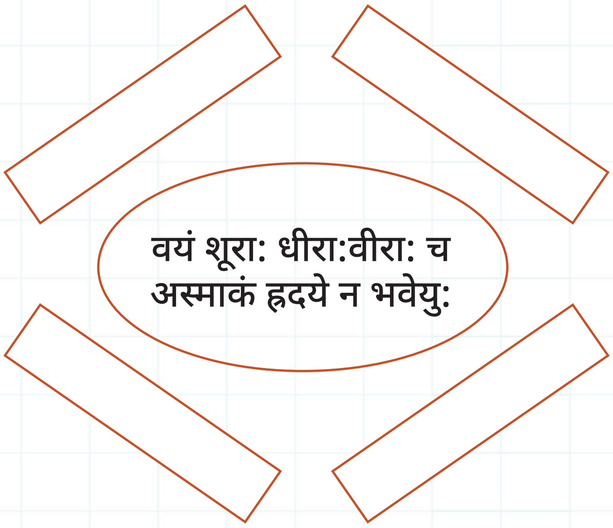

पट्टिका	धनकामना, अतिनिश्चलता, वञ्चना, सुखवासना, ऊर्ज:, असत्यता

6. राष्ट्रिय-चिह्नानि तेषां चित्रै: सह मेलयन्तु । (अन्वेषणं सम्बन्धज्ञानं च)

(i)		कमलम्	(क)	राष्ट्रिय-पशु:
(ii)		सिंह:	(ख)	राष्ट्रिय-ध्वज:
(iii)		त्रिवर्ण: ध्वज:	(ग)	राष्ट्रिय-क्रीडा
(iv)		हॉकी-क्रीडा	(घ)	राष्ट्रिय-पुष्पम्

7. चित्रानुसारं पट्टिकातः समुचितपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु । (अवबोधः)

i ....

iv ....

ii ....

v ....

iii ....

पट्टिका	जनसेवकः, अतिभावुकः, शुभचिन्तकः, प्रियसाहसः, दृढ़मानसः

इदमपि ज्ञातव्यम्

वृक्षाणां नामानि

संस्कृतम्	हिन्दी	संस्कृतम्	हिन्दी
जम्बूः	जामुन	पेरुकः	अमरूद
नारिकेलः	नारियल	शाल्मलिः	सेमल
निम्बः	नीम	कदम्बः	कदम्ब
वटः	वटवृक्ष	अशोकः	अशोक
करीरः	बबूल	पनसः	कटहल

सप्तमः पाठः
सः एव महान् चित्रकारः

1. प्रदत्ते चित्रे के वर्णाः दृश्यन्ते? रिक्तस्थानेषु संस्कृतेन लिखन्तु । (अवबोधः)

1. ....
2. ....
3. ....
4. ....
5. ....

2. खगान् वर्णैः सह मेलयन्तु । (अन्वेषणं तुलना च)

खगाः	**वर्णानि**
शुकः	नीलः
बकः	हरितः
काकः	श्वेतः
मयूरः	कृष्णः

3. शुद्धकथनस्य समक्षम् 'आम्' अशुद्धकथनस्य च समक्षं 'न' इति लिखन्तु । (अवबोधः)

i) महिषस्य वर्णः कृष्णः भवति । [ ]

ii) पिकस्य वर्णः श्वेतः भवति । [ ]

iii) पाटलस्य वर्णः कृष्णः भवति । [ ]

iv) आकाशस्य वर्णः नीलः भवति । [ ]

v) बकस्य वर्णः रक्तः भवति । [ ]

4. इन्द्रधनुषि स्थितवर्णान् क्रमानुसारं पट्टिकातः पदानि चित्वा लिखन्तु । (अभिज्ञानम् अन्वेषणं च)

पट्टिका	कृष्णः, श्वेतः, हरितः, रक्तः, नीलः,

वर्णाः-

1. ________ 5. ________
2. ________ 6. ________
3. ________ 7. ________
4. ________

6. निर्देशानुसारं सर्वनामपदं लिखन्तु । (व्याकरणप्रयोगः लेखनम् च)

	(सर्वनामपदम्)
यथा - काकः वदति ?	सः वदति ।
पिकः कूजति ।	________ कूजति ।
गजः चलति ।	________ चलति ।
हंसः खादति ।	________ खादति ।
मयूरः नृत्यति ।	________ नृत्यति ।

7. निम्नलिखितपदानां कृते पट्टिकातःचित्वा संस्कृतपदं लिखन्तु । (अन्वेषणं लेखनं च)

पत्ते - ________ पक्षी - ________
कौआ - ________ चोंच - ________
गुलाब - ________

पट्टिका	खगः, काकः, पर्णानि, पाटलपुष्पम्, चञ्चुः

8. अधः स्थितानि चित्राणि वर्णैः पूरयन्तु । (अभिज्ञानम् रचनाकौशलं च)

	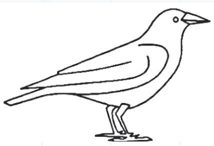			
शुकः	काकः	मयूरः	पाटलपुष्पम्	पर्णम्

9. भवान् यानि फलानि शाकानि च खादति तेषां वर्णैः सह नामानि लिखन्तु ।
(तार्किकयोग्यता लेखनं च)

यथा -	वर्णः	फलानि	शाकानि
	हरितः	द्राक्षा	पालकी, जालिनी
	रक्तः	सेवः	गृञ्जनम्
	....	....	....

इदमपि ज्ञातव्यम् –
वर्णानां नामानि

संस्कृतम्	हिन्दी	संस्कृतम्	हिन्दी
कृष्णः, श्यामः	काला	रक्तः, लोहितः	लाल
केशरः	केसरिया	श्वेतः	सफेद
पाटलः	गुलाबी	हरितः	हरा
नीलः	नीला	नारङ्गः	नारंगी
पीतः, पाण्डुः	पीला	कपिलः, कल्माषः	भूरा

अष्टमः पाठः
अतिथिदेवो भव

1. **पाठम् आधृत्य कः/का, कीदृशः/कीदृशी अस्ति ? लिखन्तु ।** (अन्वेषणं सम्बन्धज्ञानं च)

कः / का	कीदृशः / कीदृशी
यथा - तन्वी	आकृत्या सुन्दरी
....	स्पर्शेन कोमला
	....
शबलः	....
भीमः	

2. **पाठानुसारं पट्टिकातः पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।** (लेखनम् अन्वेषणं च)

(क) राधिका .... क्षीरं ददाति ।

(ख) ''अतिथिदेवो भव'' इति .... कथयति ।

(ग) पितामही .... दृष्ट्वा हसति ।

(घ) अतिथयः गृहस्य .... उपरि सन्ति ।

पट्टिका	छद्याः,	राधिका,	राधिकां,	मार्जार्यै

3. **अधोप्रदतपदैः सह विलोमपदानि योजयन्तु ।** (सम्बन्धज्ञानं भाषाविस्तरः च)

यथा -	**नूतनाः**	-	**पुरातनाः**
(क)	एकत्र	-	अधः
(ख)	उपरि	-	सर्वत्र
(ग)	विशिष्टाः	-	पुरतः
(घ)	समीपम्	-	सामान्याः
(ङ)	पृष्ठतः	-	दूरम्

4. अधः जाले अव्ययपदानि मिश्रितानि सन्ति । तानि पदानि पृथक् कृत्वा लिखन्तु ।
(अन्वेषणं व्याकरणप्रयोगः च)

च अत्र कदा सदा
अपि एषु गृहे
सन्ति तथा तत्र तेषां
एव अस्ति क्षीरं उपरि

अव्ययपदानि
....
....
....
....
....
....

5. उदाहरणमनुसृत्य पट्टिकातः उचितपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।
(सम्बन्धज्ञानम् अवबोधनं च)

यथा -	चटका उपरि अस्ति ।	(क)	बिडालः अधः अस्ति ।
(क)	मोहनः .... अस्ति ।	(क)	सोहनः बहिः अस्ति ।
(ख)	अत्र घटिका अस्ति ।	(ख)	.... सूचिका अस्ति ।
(ग)	सः .... आगच्छति ।	(ग)	सा पृष्ठतः आगच्छति ।
(घ)	गृहं .... अस्ति ।	(घ)	विद्यालयः दूरे अस्ति ।
(ङ)	रामः शीघ्रं चलति ।	(ङ)	मोहनः .... चलति ।

पट्टिका मन्दं, तत्र, समीपे, अन्तः, पुरतः

6. उदाहरणमनुसृत्य लिङ्ग परिवर्त्य लिखन्तु । (सम्बन्धज्ञानम् अवबोधनं च)

यथा - पितामहः - पितामही
(क) .... - मातामही
(ख) भ्राता - ....
(ग) .... - पुत्री
(घ) जनकः - ....
(ङ) पौत्रः - ....
(च) .... - मातुलानी

पट्टिका जननी, पौत्री, भगिनी, मातामहः, पुत्रः, मातुलः

7. कः/का कुत्र निवसति ? पट्टिकातः पदानि चित्वा लिखन्तु ।
(अभिज्ञानं सम्बन्धज्ञानं च)

यथा–चटका–नीडे	सिंहः	वानरः	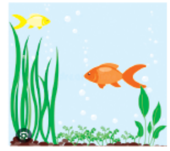 मत्स्यः ....
मूषकः	मण्डूकः	मानवः	गजः ....

पट्टिका वृक्षे, बिले, वने, गृहे, सरोवरे, जले, गुहायाम्

8. वर्गप्रहेलिकायाम् अव्ययपदानि लिखितानि सन्ति । अन्वेषणं कृत्वा लिखन्तु ।
(अन्वेषणम्)

उ	प	रि	अ	तः	न
त	दा	क	मा	पि	त
स	र्व	दा	त्र	य	था
र्व	य	न	अ	ए	व
त्र	दि	च	धः	श	वः
म	ई	लि	दा	अ	द्य

यथा -एव ....
तदा ....
....
....
....
....

9. उदाहरणमनुसृत्य मञ्जूषातः पदानि चित्वा उत्तराणि लिखन्तु ।
(अवबोधनं व्यवहारकुशलता च)

यथा - सूर्यः सर्वत्र अस्ति । जलं सर्वत्र न अस्ति ।
(क) ____________ (क) ____________
(ख) ____________ (ख) ____________

(ग) ____________ (ग) ____________

(घ) ____________ (घ) ____________

पट्टिका ईश्वरः, वृक्षः, वायुः, आकाशः, अग्निः, विद्यालयः, क्षेत्रम् भूमिः, नदी, पर्वतः

10. भवतः/भवत्याः गृहे अतिथयः कदा आगच्छन्ति ? परस्परं चर्चां कृत्वा लिखन्तु ।
(भाषाविस्तरः व्यवहारकुशलता च)

यथा - उत्सवे

(क) ____________ (ख) ____________

(ग) ____________ (घ) ____________

11. भवतः/ भवत्याः परिवारे के सदस्याः सन्ति । लिखन्तु । **(भाषा विस्तरः व्यवहारकुशलता च)**

....

.... यथा – मम माता

....

....

12. ''मार्जारी क्षीरं पिबति।'' कानि खाद्यवस्तूनि क्षीरेण निर्मीयन्ते ? मञ्जूषायां पदानि चित्वा लिखन्तु । **(अवबोधनं व्यवहारकुशलता च)**

पट्टिका पायसं, लड्डुकं, दधिः, रोटिका, पयोहिमम्, तक्रम्, पूरिका

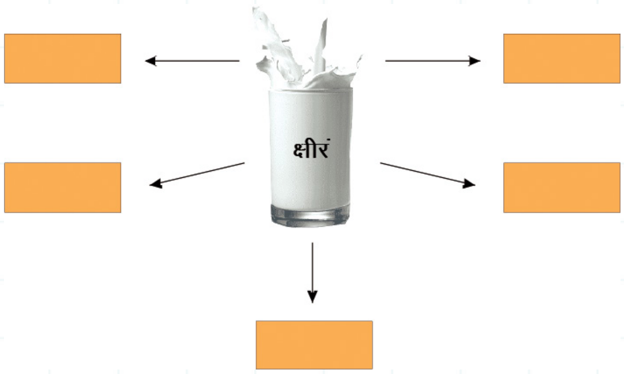

13. मार्जारः पालितपशुः अस्ति । चित्राणां समक्षं पालितपशुपक्षिणां नामानि लिखन्तु ।
(अभिज्ञानम् अवबोधनं च)

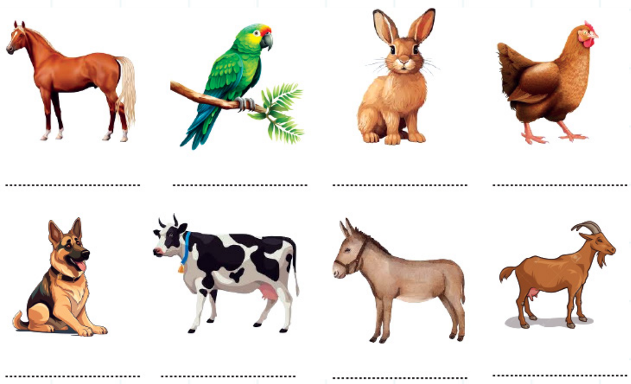

इदमपि ज्ञातव्यम् –
पक्षिणां नामानि

संस्कृतम्	हिन्दी	संस्कृतम्	हिन्दी
उलूकः	उल्लू	चटकः	चिड़िया
कपोतः	कबूतर	तित्तिरः	तीतरः
पिकः, कोकिलः	कोयल	शुकः	तोता
काकः, वायसः	कौआ	बकः	बगुला
गृध्रः	गिद्ध	कुक्कुटः	मुर्गा
मयूरः	मोर	हंसः, मरालः	हंस

नवमः पाठः

बुद्धिः सर्वार्थसाधिका

1. पट्टिकाप्रदत्तपदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु। (अभिज्ञानं चयनं च)

i. सरोवरः .... अस्ति।

ii. .... सूर्यास्तसमये निर्गच्छन्ति ।

iii. शशकराजः .... समीपं गच्छति।

iv. सः .... चन्द्रस्य प्रतिबिम्बं पश्यति।

v. .... सर्वार्थसाधिका।

पट्टिका	बुद्धिः, जले, यूथाधिपस्य, गजाः, महान्

2. उदाहरणानुसृत्य पुरुषपरिवर्तनं कुर्वन्तु । (भाषा-विस्तरः)

प्रथमपुरुषः	**उत्तमपुरुषः**
सः पाठं पठति ।	अहं पाठं पठामि ।
सा गृहं गच्छति ।	अहं गृहं गच्छामि ।
i. सः लेखं लिखति ।	....
ii. सा गीतं गायति ।	....
iii. सः जलं पिबति ।	....
iv. सा पायसं खादति ।	....
v. सः विज्ञानं जानाति ।	....

3. विपर्ययपदानि मेलयन्तु । (साहचर्यम्)

दुःखिताः	एकः
निर्भयाः	जीविताः
मृताः	सुखिनः
बहवः	भीताः

4. **वचनानुसारं कर्तृपदैः सह क्रियापदानि योजयन्तु । (तार्किकयोग्यता व्याकरणप्रयोगः च)**

यथा - गजः चलति । **गजाः चलन्ति ।**

(i) शशकः धावति । - शशकाः ____________।

(ii) मयूरः नृत्यति । - मयूराः ____________।

(iii) अध्यापकः आगच्छति । - अध्यापकाः ____________।

(iv) मूषकः तिष्ठति । - मूषकाः ____________।

(v) बालकः निर्गच्छति । - बालकाः ____________।

5. **के कुत्र निवसन्ति ? मञ्जूषायां स्थितानां यथायोग्यम् आवासं चिन्वन्तु । (तार्किकयोग्यता चयनं च)**

वने	**बिले**	**जले**	**नीडे**
________	________	________	________
________	________	________	________
________	________	________	________
________	________	________	________

पट्टिका	सिंहः, काकः, मूषकः, व्याघ्रः, मत्स्यः, नकुलः, कपोतः, शृगालः, कर्कटः, कच्छपः, मृगः, मकरः, सर्पः, शुकः, शशकः, चटका

6. **तद्भवपदानां कृते संस्कृतपदानि लिखन्तु । (अन्वेषणं भाषाविस्तरः च)**

जलाशय - ____________ हाथी - ____________

खरगोश - ____________ प्यासा - ____________

बाघ - ____________

इदमपि ज्ञातव्यम्-

शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ।।

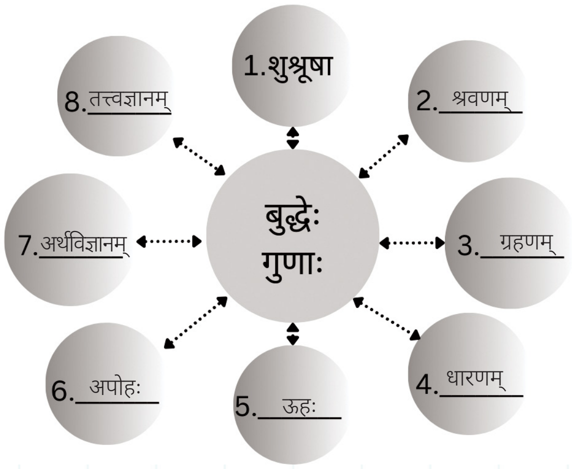

इदमपि ज्ञातव्यम्-

संस्कृतम्	हिन्दी	संस्कृतम्	हिन्दी
शशक:	खरगोश	उष्ट्र:	ऊंट
धेनु:	गाय	गर्दभ:	गधा
अश्व:	घोड़ा	महिषी	भैंस
अजा	बकरी	मृग:	हिरण
कुक्कुर:	कुत्ता	गज:	हाथी

दशमः पाठः

यो जानाति स पण्डितः

1. उदाहरणानुसारम् अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखन्तु । (भाषाविस्तरः)

यथा- भोजनस्य अन्ते - भोजनान्ते

कार्यस्य आरम्भे - कार्यारम्भे

(i) विषयस्य आरम्भे - ____________

(ii) पाठस्य अन्ते - ____________

(iii) दिनस्य आरम्भे - ____________

(iv) दिनस्य अन्ते - ____________

(v) मासस्य अन्ते - ____________

(vi) वर्षस्य आरम्भे - ____________

2. अधोलिखितपदानां विलोमपदानि पाठात् चित्वा लिखन्तु । (अवबोधनम् अन्वेषणं च)

(i) सुलभम् - ____________

(ii) पृष्ठे - ____________

(iii) प्रारम्भः - ____________

(iv) मूर्खः - ____________

(v) पूर्णम् - ____________

3. पट्टिकातः पदानि चित्वा अधोलिखितपदानां समानार्थकपदानि समक्षं लिखन्तु ।
(अभिज्ञानं चयनं च)

(i) पातुं योग्यम् - ____________

(ii) खादितुं योग्यम् - ____________

(iii) गातुं योग्यम् - ____________

(iv) भवितुं योग्यम् - ______________

(v) श्रोतुं योग्यम् - ______________

पट्टिका	श्रव्यम्, खाद्यम्, पेयम्, गेयम्, भाव्यम्

4. पट्टिकातः पदानि चित्वा वाक्यपूर्तिं कुर्वन्तु। (साहचर्यम्)

(i) श्रीरामस्य गुरुः ______________ आसीत्।

(ii) अर्जुनस्य गुरुः ______________ आसीत्।

(iii) चन्द्रगुप्तस्य गुरुः ______________ आसीत्।

(iv) कर्णस्य गुरुः ______________ आसीत्।

पट्टिका	द्रोणाचार्यः, चाणक्यः, परशुरामः, वशिष्ठः

5. उदाहरणानुसारं वचनपरिवर्तनं कुर्वन्तु। (तार्किकयोग्यता व्याकरणप्रयोगः च)

यथा- सः तिष्ठति - ते तिष्ठन्ति।

सा गायति - ताः गायन्ति।

(i) वृक्षः अस्ति - ______________।

(ii) नरः किं इच्छति - ______________।

(iii) गायकः गीतं गायति - ______________।

(iv) कुलालस्य गृहे कुम्भः अस्ति - ______________।

(v) बालकः धावति - ______________।

6. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि प्रदत्तेभ्यः विकल्पेभ्यः चिन्वन्तु। (चयनम्)

(i) भवान् कदा जलं पिबति ?

(क) भोजनस्य अन्ते (ख) भोजनस्य आदौ (ग) भोजनस्य मध्ये

(ii) फलं कुत्र पतति ?

(क) वृक्षस्य उपरि (ख) वृक्षस्य अधः (ग) वृक्षस्य शाखायाम्

(iii) नयनं भवति-

(क) मुखस्य उपरि (ख) स्कन्धस्य उपरि (ग) उदरस्य उपरि

(iv) कुम्भं रचयति-

(क) मालाकारः (ख) तक्षकः (ग) कुलालः

(v) जयन्तस्य पिता अस्ति-

(क) हेमन्तः (ख) वसन्तः (ग) इन्द्रः

7. उदाहरणानुसारं संज्ञास्थाने सर्वनामपदस्य प्रयोगं कुर्वन्तु । (व्याकरणप्रयोगः भाषाविस्तरः च)

यथा- बालकः गृहं गच्छति - सः गृहं गच्छति ।

बालकाः पाठं पठन्ति - ते पाठं पठन्ति ।

(i) शिक्षकाः पाठयन्ति - ____________ ।

(ii) वानरः कूर्दति - ____________ ।

(iii) गजः चलति - ____________ ।

(iv) बालिकाः नृत्यन्ति - ____________ ।

(v) सः पाठं स्मरति - ____________ ।

इदमपि ज्ञातव्यम्-

संस्कृतशाकानां नामानि

संस्कृतम्	हिन्दी	संस्कृतम्	हिन्दी
रक्ताङ्गः, वार्तकी	टमाटर	पालकी	पालक
कारवेल्लम्	करेला	पलाण्डुः	प्याज
गोजिह्वा	गोभी	रामकोशातकी, भिण्डिः	भिण्डी
आलुकम्	आलू	मूलकम्	मूली
कोशातकी	तोरई	अलाबुः	लौकी

एकादशः पाठः
त्वम् आपणं गच्छ

1. पट्टिकातः पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु । **(चयनम्)**

(i) तातः .... आगमिष्यति।

(ii) अधिकं चाकलेहखादनं .... भवति।

(iii) राकेशः .... नामावलीं स्वीकरोति।

(iv) आपणिकः चाकलेहस्य .... रूप्यकाणि योजयति।

(v) .... स्यूते स्थापितम्।

पट्टिका	सर्वम्, दश, वस्तूनाम्, हानिकरम्, कार्यलयात्

2. उचितं विकल्पं (✓) इति चिह्नेन चिह्नीकुर्वन्तु । **(व्याकरणप्रयोगः)**

(i) 'अवशिष्टं च ददातु' – अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम् अस्ति ?

(क) च (ख) ददातु (ग) अवशिष्टम्

(ii) 'तस्य मूल्यम् अपि योजयतु' – अस्मिन् वाक्ये अव्ययपदं किम् अस्ति ?

(क) योजयतु (ख) तस्य (ग) अपि

(iii) 'नीलवर्णा लेखनी' अनयोः विशेषणपदं किम् अस्ति ?

(क) नीलवर्णा (ख) लेखनी (ग) योजयतु

3. **पट्टिकातः पदानि चित्वा अधोलिखितानां वस्तूनां नामानि संस्कृतेन लिखन्तु ।**
(अभिज्ञानं चयनं च)

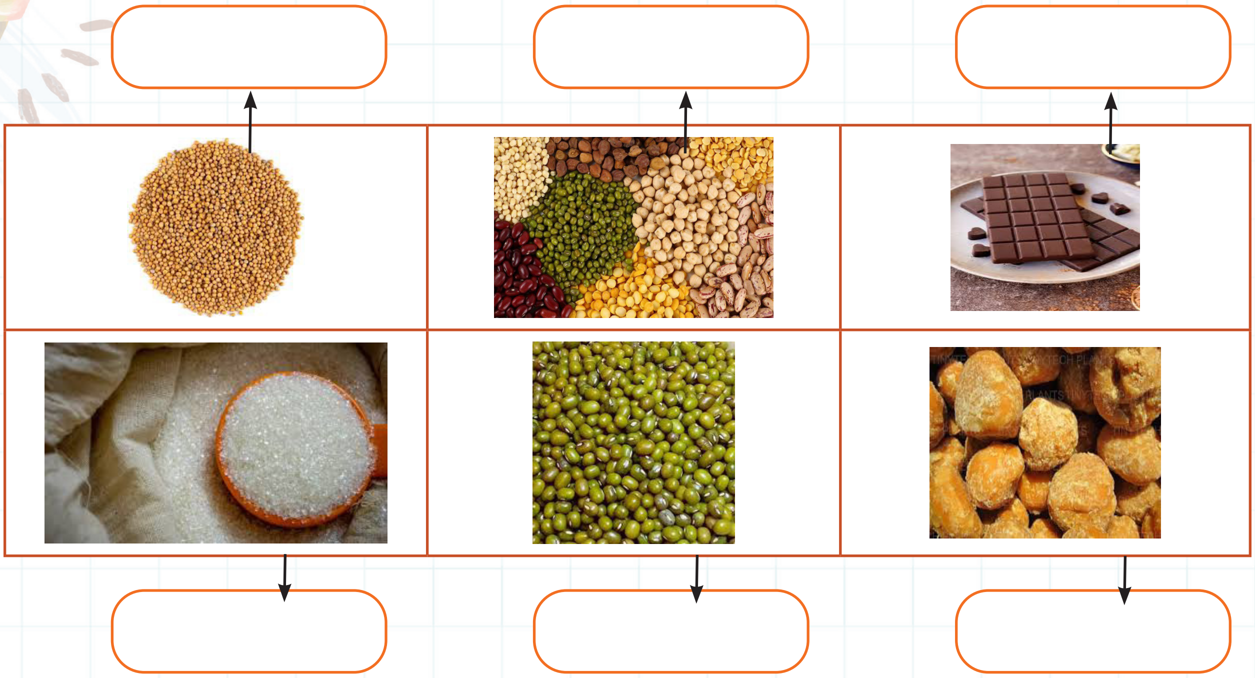

पट्टिका	चाकलेहः, शर्करा, द्विदलम्, आलुकम्, पुष्पशाकम्, लवणम्

4. **पर्यायपदानि योजयन्तु ।** **(साहचर्यम्)**

वाहनम्	पिता
धनम्	अस्मिन् स्थाने
ददातु	अम्बा
अत्र	यानम्
तातः	वित्तम्
माता	यच्छतु

5. विलोमपदानि मेलयन्तु । (साहचर्यम्)

ददातु	आनय
गच्छतु	हानिकरम्
नय	विलम्बेन
लाभकरम्	स्वीकरोतु
शीघ्रतया	आगच्छतु

6. पट्टिकातः लोट्लकारस्य पदानि चित्वा पुरुषवचनानुसारं समुचितस्थाने लिखन्तु । (व्याकरणप्रयोगः भाषाविस्तरः च)

पट्टिका करवाणि, ददातु, नयामि, लिखत, स्थापयाव, जानाति, आगच्छ

वचनम् / पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सः ददातु	तौ ________	ते ________
मध्यमपुरुषः	त्वं ________	युवां ________	यूयं ________
उत्तमपुरुषः	अहं ________	आवां ________	वयं ________

इदमपि ज्ञातव्यम्-

वस्त्राणां नामानि

संस्कृतम्	हिन्दी	संस्कृतम्	हिन्दी
उत्तरीयाञ्चलः, द्विपटी	दुपट्टा	उरच्छदः	जैकेट
वस्त्रम्, वसनम्	कपड़ा	जीनः	जीन्स
वस्त्रम्, वसनम्	कमीज	शाटिका	साड़ी
निचोलः, कञ्चुकः	कुर्ता	उरुकम्	पेंट
चण्डातः	लहंगा	अन्तर्युतकम्	बनियान

द्वादशः पाठः

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि

1. श्लोकांशानां मेलनं कुर्वन्तु । (साहचर्यम्)

"क"स्तम्भः		"ख"स्तम्भः	
(i)	उदारचरितानां तु	(1)	आयुर्विद्या यशोबलम्
(ii)	उद्यमेन हि सिध्यन्ति	(2)	विनयाद् याति पात्रताम्
(iii)	चत्वारि तस्य वर्धन्ते	(3)	कार्याणि न मनोरथैः
(iv)	विद्या ददाति विनयम्	(4)	स्वर्गाद् अपि गरीयसी
(v)	जननी जन्मभूमिश्च	(5)	वसुधैव कुटुम्बकम्

2. पाठात् चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु । (अन्वेषणम्)

(1) पृथिव्यां .... रत्नानि।

(2) अयं निजः परोवेति .... लघुचेतसाम्।

(3) षडेते यत्र वर्तन्ते तत्र .... सहायकृत्।

(4) अपि स्वर्णमयी .... न मे लक्ष्मण रोचते।

(5) कार्यकाले समुत्पन्ने न सा .... न तद् धनम्।

3. कस्मात् किं प्राप्तुं शक्यते ? (मेलयन्तु) (साहचर्यम्)

कस्मात्	किम्
विद्यायाः	सुखम्
विनयात्	धनम्
पात्रत्वात्	विनयम्
धनात्	पात्रताम्
धर्मात्	धर्मम्

4. **पर्यायपदानां मेलनं कुर्वन्तु ।** (साहचर्यम्)

परमेश्वरः	जननी
वसुधाम्	पृथिवीम्
माता	देवः
जलम्	परिवारः
हस्ते	नीरम्
कुटुम्बः	करे

5. **पाठं पठित्वा वाक्यस्य समक्षम् 'आम्' / 'न' इति लिखन्तु ।** (अभिज्ञानम्)

		आम्/न
(i)	जलमन्नं सुभाषितं रत्नानि सन्ति ।	________
(ii)	स्वर्णमयी लङ्का रामाय रोचते ।	________
(iii)	कार्याणि उद्यमेन सिद्ध्यन्ति ।	________
(iv)	विनयात् पात्रतां न याति ।	________
(v)	पुस्तकस्था विद्या उपयोगिनी भवति ।	________

6. **कस्य ईश्वरः सहायतां करोति ? पट्टिकातः पदानि चित्वा लिखन्तु ।** (चयनम्)

(i) यः जनः ________________ करोति ।

(ii) यः जनः ________________ धरति ।

(iii) यः जनः ________________ वर्तते ।

(iv) यः जनः ________________ करोति ।

पट्टिका	परिश्रमम्, धैर्यम्, बुद्धेः, प्रयोगम्, पराक्रमी, स्नानम्

इदमपि ज्ञातव्यम्-

लेखनोपयोगिवस्तूनां नामानि

संस्कृतम्	हिन्दी	संस्कृतम्	हिन्दी
टिप्पणीपुस्तिका, लिपिपुस्तिका	कॉपी	तूलिका	पेंसिल
मसी	स्याही	पत्रसञ्चयनी	फाइल
मसीपात्रम्	दवात	पञ्जिका	रजिस्टर
कार्गदम्	कागज़	श्यामपट्टः	ब्लैकबोर्ड
कलमः, लेखनी	कलम	घर्षकः	रबड़

त्रयोदशः पाठः

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः

1. पट्टिकातः पदानि चित्वा "किं करणीयम्" "किम् अकरणीयम्" समुचिते स्थाने लिखन्तु । (अवबोधनम् तार्किकयोग्यता च)

पट्टिका	सहायता, ईर्ष्या, दया, स्नेहः, परोपकारः, अहङ्कारः, शत्रुता, विश्वासः, सम्मानः, अपमानः

	करणीयम्	अकरणीयम्
यथा-	सहायता	ईर्ष्या
	____________	____________
	____________	____________
	____________	____________
	____________	____________
	____________	____________

2. विलोमपदानां मेलनं कुर्वन्तु । (साहचर्यम्)

दुर्बलम्	पापम्
सज्जनाः	मित्रम्
आलस्यम्	दुर्जनाः
रिपुः	सबलम्
पुण्यम्	उद्यमः

3. **प्रियच्छात्रा:! अध: शरीरस्य मित्राणि शत्रव: च लिखितानि सन्ति । पट्टिकात: स्वीकृत्य समुचिते स्थाने लिखन्तु ।** (तार्किकयोग्यता चयनं च)

	मित्राणि	शत्रव:
यथा-	परिश्रम:	आलस्यम्
	______________	______________
	______________	______________
	______________	______________
	______________	______________
	______________	______________
	______________	______________

पट्टिका	व्यायाम:, अतिनिद्रा, पौष्टिकभोजनम्, दन्तधावनम्, स्नानम्, विलम्बेन, शयनम्, प्रात:, जागरणम्, क्रीडा, क्रोध:, चिन्ता

4. **कोष्ठके प्रदत्तपदस्य द्वितीयाविभक्ते: प्रयोगेन वाक्यानि रचयन्तु ।** (तार्किकयोग्यता भाषाविस्तर: च)

यथा- बालक: भोजनं खादति।

(i) रमा मधुरं ______________ गायति । (गीत)

(ii) छात्रा: ______________ गच्छन्ति । (विद्यालय)

(iii) भ्राता ______________ पिबति । (दुग्ध)

(iv) पिता पुत्राय ______________ ददाति । (पुस्तक)

(v) रजक: ______________ प्रक्षालयति । (वस्त्र)

(vi) वृक्षात् ______________ पतति । (पत्र)

5. चित्रे दर्शितस्य वस्तुनः नाम समुचिते स्थाने लिखन्तु । (अवबोधनम् चयनं च)

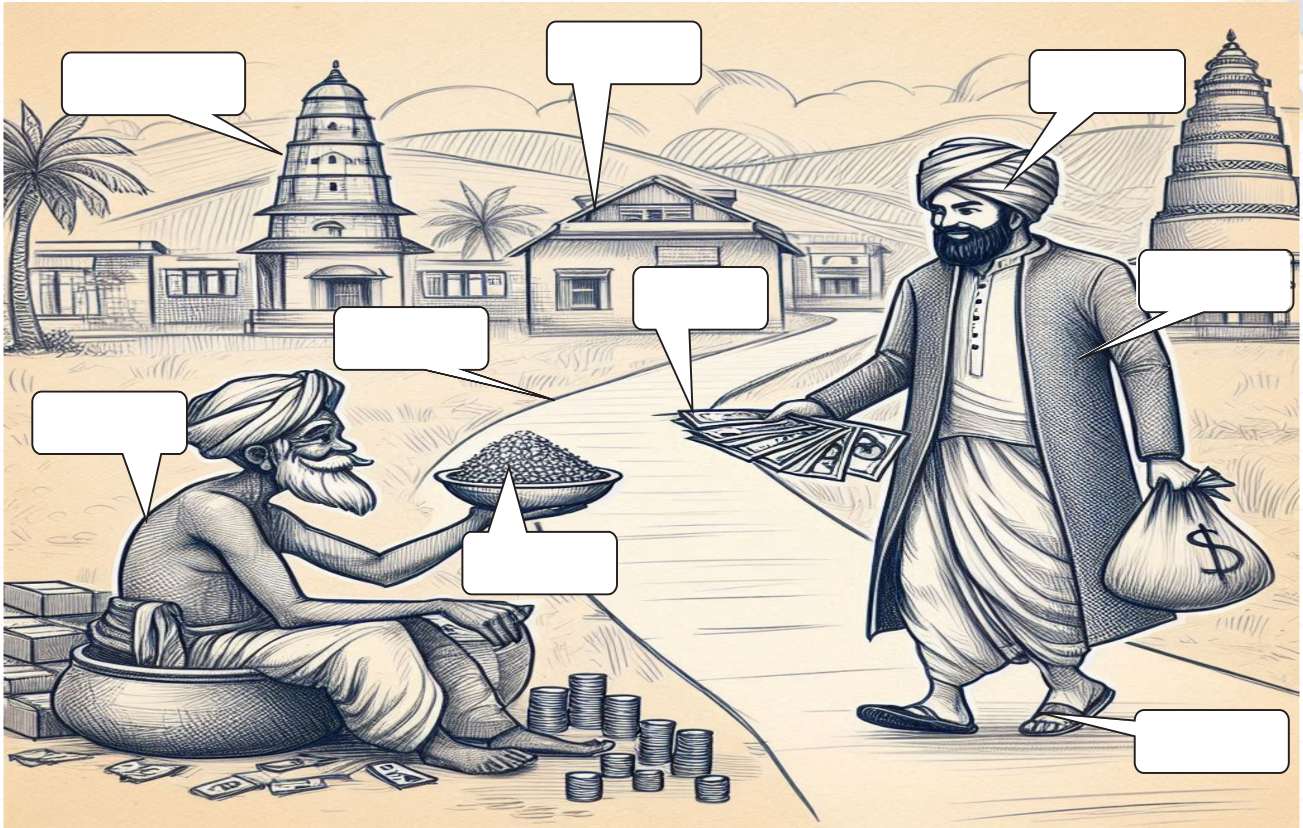

पट्टिका	भिक्षुकः, धनिकः, पात्रम्, धनम्, हस्तः, गृहम्, पादः, मार्गः, देवालयः

6. प्रियच्छात्राः! पट्टिकायां कानिचन वाक्यानि लिखितानि सन्ति । पाठानुसारं तानि वाक्यानि घटनायाः क्रमानुसारं लिखित्वा कथां पूरयन्तु । (अन्वेषणं लेखनं च)

यथा- 1. एकस्मिन् ग्रामे भिक्षुकः आसीत् ।

2. भिक्षुकः मार्गे भिक्षां याचते स्म ।

3. एकदा तेन मार्गेण धनिकः आगच्छति ।

4. ______________________________

5. ______________________________

6. ______________________________

7. ______________________________

पट्टिका

भिक्षुकः वदति पादौ विना कथं चलामि ।
सौभाग्येन वयं मानवजन्म प्राप्तवन्तः । अस्य सफलतार्थं प्रयत्नं कुरु ।
धनिकः वदति- सहस्ररुप्यकाणि यच्छामि । मह्यं पादौ यच्छ ।
भिक्षुकः भिक्षाटनं त्यक्त्वा परिश्रमेण धनार्जनम् आरब्धवान् ।

इदमपि ज्ञातव्यम्-
क्रीडानां नामानि

संस्कृतम्	हिन्दी	संस्कृतम्	हिन्दी
कबड्डी, कपर्दी	कबड्डी	पादकन्दुकः	फुटबॉल
पट्टकन्दुकम्, बल्कुकम्	क्रिकेट	क्षेपकन्दुकः	वॉलीबॉल
क्रीडकः	खिलाड़ी	मुष्टियुद्धम्	मुक्केबाजी
प्रक्षिप्तकन्दुकक्रीडा	टेनिस	चतुरङ्गम्, अष्टापदम्	शतरंज
तरणक्रीडा	तैराकी	यष्टिकन्दुकम्	हॉकी

चतुर्दशः पाठः
॥ संख्या गणना ननु सरला ॥

1. **मेलनं कुर्वन्तु ।** (साहचर्यम्)

"क' स्तम्भः	"ख'स्तम्भः
(1) सूर्यः	(i) नव
(2) जगत्स्रष्टा	(ii) सप्त
(3) ऋषयः.	(iii) एकः
(4) नयने	(iv) चतुर्मुखः
(5) ग्रहाः.	(v) द्वे

2. **मेलनं कुर्वन्तु ।** (साहचर्यम्)

"क' स्तम्भः	"ख'स्तम्भः
(1) उत्तरदिशि	(i) हिन्दमहासागरः
(2) दक्षिणदिशि	(ii) अरबसागरः
(3) पूर्वदिशि	(iii) हिमालयः
(4) पश्चिमदिशि	(iv) बङ्गप्रदेशः

3. **पट्टिकातः पदानि चित्वा शरीराङ्गाणां संख्याः लिखन्तु ।** (अवबोधनम् चयनं च)

अद्रम्	संख्या
चक्षुः -	________
नासिका-	________
कर्णः-	________
मुखम्-	________
अंगुलिका-	________

पट्टिका	द्वे, एकम्, द्वौ, एका, दश

4. अङ्कानां स्थाने संस्कृते संख्यावाचिपदं लिखन्तु । (अभिज्ञानं चयनं च)

i. (7) ________ ऋषयः उपदिशन्ति ।
ii. (3) ________ छात्राः लिखन्ति ।
iii. (5) ________ महिलाः गच्छन्ति ।
iv. (8) ________ सिद्धयः भवन्ति ।
v. (10) ________ दिशः सन्ति ।
vi. (1) ________ सूर्यः उदेति ।
vii. (2) ________ जनौ वदतः ।
viii. (9) ________ ग्रहाः भ्रमन्ति ।
ix. (6) ________ ऋतवः भवन्ति ।
viii. (9) ________ ग्रहाः भ्रमन्ति ।
ix. (6) ________ ऋतवः भवन्ति ।
x. (4) ________ बालकाः हसन्ति।

पट्टिका	एकः, द्वौ, तिस्रः, चत्वारः, पञ्च, षट्, सप्त, अष्ट, नव, दश

5. 'क' स्तम्भस्य पदानां 'ख' स्तम्भस्य पर्यायपदैः मेलनं कुर्वन्तु । (साहचर्यम्)

(क)		(ख)
चक्षुः	-	प्रसिद्धा
ख्याता	-	नयनम्
मुनयः	-	निर्माता
स्रष्टा	-	ऋषयः

6. उचितसंख्यानुगुणं पदानि पट्टिकातः चिन्वन्तु । (चयनम् अवबोधनं च)

एकः	________	षट्	________
द्वे	________	सप्त	________
त्रीणि	________	अष्ट	________
चत्वारि	________	नव	________
पञ्च	________	दश	________

पट्टिका	नेत्रे, युगानि, ऋषयः, सूर्यः, अङ्गुल्यः

7. उदाहरणानुसारं स्वकुटुम्बस्य पञ्च सदस्यानां जन्मदिवसस्य तिथिं च संस्कृतभाषया लिखन्तु। (लेखनं भाषाविस्तरः च)

	सम्बन्धीजनः		जन्मतिथिः		मासः
यथा-	अम्बा	-	नवदश	-	जनवरी
1.	__________	-	__________	-	________
2.	__________	-	__________	-	________
3.	__________	-	__________	-	________
4.	__________	-	__________	-	________
5.	__________	-	__________	-	________

इदमपि ज्ञातव्यम्-

सप्तवासराः- सोमवासरः, मंगलवासरः, बुधवासरः, गुरूवासरः, शुक्रवासरः, शनिवासरः, रविवासरः

सप्तस्वराः- षडजः, रेवतः / ऋषभः, गांधारः, मध्यमः, पञ्चमः, धैवतःनिषादः

सप्तर्षयः- कश्यपः, अत्रि, भरद्वाजः, विश्वामित्रः, गौतमः, जमदग्निः, वशिष्ठः

नवग्रहाः- सूर्यः, चन्द्रः, बुधः, शुक्रः, मंगलः, बृहस्पतिः, शनिः, राहुः, केतुः

	समुच्चयवाचकसंख्याः			समुच्चयवाचकसंख्याः	
1	एकः	भगवान्	10	दश	दिशः
2	द्वौ	पक्षौ	11	एकादश	रूद्राः
3	त्रयः	लोकाः	12	द्वादश	मासाः
4	चत्वारः	युगाः	13	त्रयोदश	रत्नानि
5	पञ्च	पाण्डवाः	14	चतुर्दश	विद्याः
6	षट्	दर्शनानि	15	पञ्चदश	तिथयः
7	सप्त	वासराः	16	षोडश	संस्काराः
8	अष्ट	खण्डाः	17	सप्तदश	वनस्पतयः
9	नव	ग्रहाः	18	अष्टादश	पुराणानि

पञ्चदशः पाठः

माधवस्य प्रियम् अङ्गम्

1. उदाहरणानुसृत्य लकारपरिवर्तनं कुर्वन्तु । (व्याकरणप्रयोगः,भाषाविस्तरः)

यथा-	**लोटलकारः**	**विधिलिङ् लकारः**
	सः पठतु।	- सः पठेत्।
	बालकः गच्छतु।	- बालकः गच्छेत्।
	(1) बालिका नृत्यतु।	....
	(2) राधा खादतु ।	....
	(3) रमेशः पाठं स्मरतु।	....
	(4) किशोरः धावतु।	....
	(5) मोहनः फलं त्रोटयतु।	....

2. अधोलिखितानि कार्याणि केन अङ्गेन क्रियन्ते 'पट्टिकातः चित्वा लिखन्तु ।
(अन्वेषणं सम्बन्धज्ञानं च)

(i) दर्शनम् - ________________

(ii) धावनम् - ________________

(iii) श्रवणम् - ________________

(iv) भोजनम् - ________________

(v) लेखनम् - ________________

पट्टिका	पादाभ्याम्, हस्तेन, नेत्राभ्याम्, मुखेन, कर्णाभ्यां

3. शुद्धवाक्यस्य समक्षे 'आम्' अशुद्धवाक्यस्य समक्षे 'न' इति लिखन्तु ।
(अवबोधनं सम्बन्धज्ञानं च)

(i) माधवः पादाभ्यां हसति । [ ]

(ii) माधवः हस्तेन गृहकार्यं करोति । [ ]

(iii) माधवः कर्णेन भोजनं करोति । [ ]

(iv) माधवः मुखेन भाषणं करोति । [ ]

(v) सर्वाणि अङ्गानि माधवस्य प्रियाणि सन्ति । [ ]

4. अधोलिखितकार्येषु कानि कानि अङ्गानि युज्यन्ते ? लिखन्तु । (चयनं तार्किकयोग्यता च)

यथा- **नर्तनम् - पादौ, हस्तौ, मुखम्, नेत्रे**

भोजनम् - ________________

लेखनम् - ________________

व्यायामः - ________________

खेलनम् - ________________

5. किम् अङ्गं केन सम्बद्धम् अस्ति ? मेलयन्तु । (साहचर्यम्)

अङ्गम्	सम्बद्धम्
अङ्गुली	उदरेण
नासिका	पादाभ्याम्
नाभिः	मुखेन
जानु	हस्तेन

6. 'कस्य अङ्गस्य का उपयोगिता' - पट्टिकातः चित्वा लिखन्तु । (चयनम्)

मुखस्य	**हस्तस्य**	**कर्णस्य**
________	________	________
________	________	________
________	________	________

पट्टिका	लेखनम्, भाषणम्, ध्वनिश्रवणम्, भोजनम्, कथाश्रवणम्, वदनम्, गृहकार्यम्, करताडनम्

7. शरीरस्य युगलाङ्गानि पट्टिकातः चित्वा लिखन्तु । (अवबोधनम् अन्वेषणं च)

यथा- नेत्रे

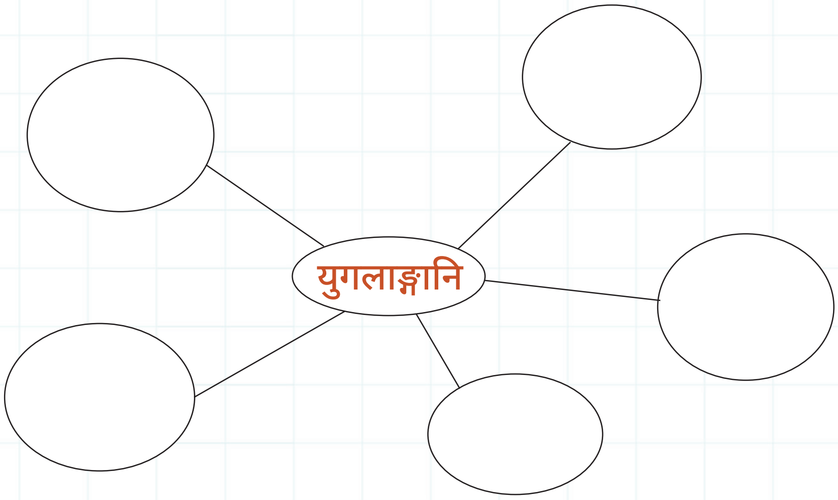

पट्टिका	मुखम्, गुल्फौ, ललाटम्, कपोलौ, नाभिः, हस्तौ

इदमपि ज्ञातव्यम्-
शरीराङ्गानां नामानि

संस्कृतम्	हिन्दी	संस्कृतम्	हिन्दी
मुखम्	मुख	ललाटम्, मस्तकम्	मस्तक
नेत्रम्, नयनम्	आँख	हस्तः, करः	हाथ
पादः	पैर	हृदयम्	हृदय
केशः, कचः	बाल	कर्णः	कान
बाहुः	भुजा	नासिका	नाक

षोडशः पाठः

वृक्षाः सत्पुरुषाः इव

1. **पट्टिकातः पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।** (चयनम्)

(i) दशकूपसमः ....

(ii) दशवापीसमः ....

(iii) दशह्रदसमः ....

(iv) दशपुत्रसमः ....

पट्टिका	ह्रदः, पुत्रः, वापी, द्रुमः

2. **'कः किं ददाति ? ' पट्टिकातः चित्वा लिखन्तु ।** (तार्किकयोग्यता चयनं च)

वृक्षाः	नद्यः	ऋषिः	गावः
______	______	______	______
______	______	______	______
______	______	______	______

पट्टिका	जलम्, पत्रम्, छाया, दुग्धम्, फलम्, ज्ञानम्, मीनः, कच्छपः, आशीर्वादः, उपदेशः, गोमूत्रम्, गोमयम्

3. **शुद्धवाक्यस्य समक्षे 'आम्' अशुद्धवाक्यस्य च समक्षे 'न' लिखन्तु ।** (अवबोधनम्)

(i) वृक्षाः स्वार्थाय फलानि यच्छन्ति। ☐

(ii) इदं शरीरं परोपकाराय अस्ति। ☐

(iii) नद्यः जलं स्वयमेव पिबन्ति। ☐

(iv) वारिवाहाः सस्यं न अदन्ति। ☐

(v) वृक्षाः सत्पुरुषा इव सन्ति। ☐

4. **मेलनं कुर्वन्तु ।** (साहचर्यम्)

"क' स्तम्भः		"ख'स्तम्भः	
(1)	नद्यः	(i)	फलम्
(2)	वृक्षाः	(ii)	दुग्धम्
(3)	गावः	(iii)	जलम्
(4)	सूर्यः	(iv)	शैत्यम्
(5)	चन्द्रः	(v)	आतपः

5. **'क' स्तम्भस्य पदानि 'ख' स्तम्भपदैःसह मेलयन्तु ।** (साहचर्यम्)

(क) पदानि	(ख) पर्यायपदानि
यान्ति	वृक्षः
सत्पुरुषाः	श्रेष्ठम्
द्रुमः	गच्छन्ति
वरम्	जलम्
अम्भः	सज्जनाः

6. **उदाहरणानुसारं क्रियापदानां वचने परिवर्तनं कुर्वन्तु ।** (व्याकरणप्रयोगः)

बहुवचनम्	एकवचनम्
यान्ति	याति
फलन्ति	______________
पिबन्ति	______________
अदन्ति	______________
तिष्ठन्ति	______________

7. चन्दनवृक्षस्य कः भागः कस्मै आश्रयं ददाति- मेलयत । (अवबोधनम्, साहचर्यं च)

वृक्षस्य भागः		आश्रयं ददाति
मूले	-	विहगाः
शाखायाम्	-	शुकाः
शिखरे	-	भृंङ्गः
कुसुमेषु	-	भुजङ्गः
कोटरे	-	वानराः

इदमपि ज्ञातव्यम्-

वस्तूनां नामानि

संस्कृतम्	हिन्दी	संस्कृतम्	हिन्दी
गणवेशः	Uniform	स्यूतः	Bag
आसन्दिका	कुर्सी	व्यजनम्	पंखा
उत्पीठिका	मेज	दण्डदीपः	Tubelight
मार्जकः	Duster	सङ्गणकः	Computer
सुधाखण्डः	Chalk	ध्वनिविस्तारकयन्त्रम्	Mike

टिप्पणी

टिप्पणी

SCERT
स्वाध्यायान्मा प्रमदः

राज्य शैक्षिक अनुसंधान एवं प्रशिक्षण परिषद्

वरुण मार्ग, डिफेन्स कॉलोनी, नई दिल्ली–110024

दीपिका

षष्ठकक्षायै
संस्कृत–अभ्यासपुस्तिका

6

SCERT
स्वाध्यायान्मा प्रमदः

राज्य शैक्षिक अनुसंधान एवं प्रशिक्षण परिषद्
वरुण मार्ग, डिफेन्स कॉलोनी, नई दिल्ली–110024